

dr. Iztok Simoniti

Preteklost med konstrukcijo in rekonstrukcijo

To ni zgodovinska razprava, temveč esej o tem, kako nerazčiščena preteklost vpliva na sedanost. Kot nezgodovinarja (diplomata) me preteklost zanima predvsem kot spomin, ki danes usmerja naše delovanje; s preteklim se torej ukvarjam zaradi sedanosti. Tistega, kar imenujemo nacionalna ali osebna sprava, namreč ne moremo doseči ravno zato, ker si zelo različno razlagamo preteklost. Kako naj si torej razlagamo tisto, kar se nam je zgodilo – vojno, državljansko vojno in totalitarizem –, da ne bo več razlog za sovraštvo danes?

Problemi zla so bili za naše starše, ki so živeli med vojno in po njej, tako hudi, da jih niso bili sposobni rešiti. Zato so, še bolj zapleteni, prešli na našo, po vojni rojeno generacijo. Če jih ne bomo rešili mi, bodo prešli tudi na naše otroke. Nerazčiščena preteklost bo tako stopila v prihodnost kot še bolj nerazčiščena, polnejša jeze, nezaupanja in sovraštva. Dobronamerni predlogi sprave se zdijo nerealni.

Nerazčiščenost. Nerazčiščena medvojna in povojna zgodovina naših očetov je z vso težo padla na mojo, povojno generacijo, ta pa je vse jasneje čutila brezno razlike med zgodovino zmagovalcev in zgodovino poražencev. Razkol v zgodovinskem spominu je enopartijski režim komunistov po vojni vzdrževal kot del državne politike. Nas, povojno generacijo – potomce zmagovalcev in poražencev – so vzgajali v duhu prikrite državljanske vojne-v-miru in s tem vzdrževali nacionalni razkol ter dosegli, da je krivda prešla na potomce poraženih. Pojma “zmagovalci” in “poraženci” uporabljam samo v zvezi z vojaško zmago. Kajti s postopnim odkrivanjem “tega, kar se je res zgodilo”, postaja jasno, da smo poraženci vsi – tako preživeli kot mi, njihovi potomci.

Ojdip. S tem ko je režim tudi po vojni vzdrževal razklan zgodovinski spomin in sovraštvo med zmagovalci in poraženci, je po vojni rojeno generacijo pahnil v položaj Ojdipa, “tistega, ki je zaznal nečisto prisotnost

v Tebah”. Zgodba o Ojdipu je klasična tragedija v smislu poti junaka iz sreče v nesrečo. Je manj zgodba o ponosu in oblasti in bolj analiza slojevite človeške identitete; zato me ne zanima Ojdipova incestuoznost, ampak njegova pripravljenost plačati še tako visoko ceno za to, da bi izvedel, “kdo je in kako je res bilo”. Hkrati njegova zgodba govori o tem, da se človek razkritju svoje identitete ne more izmakniti, tudi če bi se hotel. Vedno se najde nekaj ali nekdo, ki pravo identiteto, “to, kar res smo”, razkrije. Morda zato, ker sta resnica in pravičnost neločljivo povezani.

Antična igra se začne s kugo, ki so jo v Tebe poslali bogovi zaradi nerazčiščenega umora tebanskega kralja Laja, ki se je zgodil že veliko prej. Kmalu po umoru Ojdip prispe v Tebe in s pravilnim odgovorom na uganko osvobodi mesto strahovlade Sfinge. Ojdip postane junak in po poroki z ovdovelo kraljico Jokasto tudi kralj; ta mu rodi štiri otroke, dva dečka in dve deklici.

Na začetku Ojdip obljubi, da bo odkril izvor kuge in ga pregnal. Pokliče slepega vidca Tejreziasa in ta mu pove, da je on, Ojdip, ta nečista prisotnost, ki jo je ukazal izgnati. V zapleteni igri Sofokles kmalu pove, katero je bistveno vprašanje glavnega junaka. Ojdip mora, ne glede na ceno, ugotoviti, kdo je: “Če takšen sem, nikdar ne bom drugačen, da ne bi se za svoj izvor zanimal” (prevod: Kajetan Gantar). Gibalo igre in notranji smisel dogajanja je Ojdipova zaveza: “Dognal bom, kdo sem.” Ko to odkrije, začne dojemati pomen svoje tragične usode. Cena je visoka, Ojdip ugotovi, da je ubil svojega očeta in se poročil s svojo materjo. In kazen je stroga; Jokasta se obesi, Ojdip se oslepi, preostanek njegovega življenja pa je eno samo dolgo iskanje smisla te čudne usode – najprej v Tebah, nato v izgnanstvu z Antigono in naposled v Evmenidinem gaju v Kolonu, v katerem ga pogoltno zemlja. Tudi trem izmed štirih Ojdipovih otrok Sofokles v poznejših igrah nameni strašno smrt. Eteokles in Polinejk umreta v bratomornem boju (temu bi danes rekli državljanska vojna), Antigona pa naredi samomor skupaj s svojim zaročencem Hajmonom in Evridiko, ženo kralja Kreona. Sofokles v slavnem zboru v *Antigoni* pravi, da ni nič tako strašnega, kot je človek, nasilen človek, brez katerega bi bil svet “večni mir večne biti, ki počiva ali pa kroži v sami sebi”.

Rekonstrukcija. Z antično zgodbo imamo opraviti več, kot se zdi na prvi pogled. Tudi moja generacija je začela (pre)počasi in mučno dojemati pomen tistega dela svoje usode, ki sicer izhaja iz preteklosti, a določa sedanost in vpliva celo na prihodnost. Nerazčiščena preteklost naših staršev je postala naša nerazčiščena preteklost, njihovi problemi naši. O tej preteklosti smo sicer vedeli dovolj, da je nis(m)o mogli zanikati, vendar premalo, da bi lahko kar koli trdili – in veliko premalo, da bi jo

lahko razumeli. Kljub temu smo doumeli, da je namen konstruirane zgodovine (zmagovalcev) podaljševati sovraštvo med preživeli in njihovimi potomci (nami), in rekonstrukcija zgodovine je za mojo generacijo postala nujna. Rekonstrukcija v smislu odkrivanja prikritega, razumevanja prikrivanja; pomeni prikopati se do "tistega, kar je res bilo" med zmagovalci, poraženci in njihovimi žrtvami med vojno in po njej. Žrtve in zločinci – na obeh straneh – so skupni imenovalec zla, ta pa nam danes pravi, da smo vsi poraženci. V tem je tisto novo razumevanje "tistega, kar je res bilo", ki je za rekonstrukcijo nujno, če naj bo res re-konstrukcija.

V nasprotju z grško tragedijo, ki je vedno zgodba o poti junaka iz sreče v nesrečo in pogubo, je zgodba moje generacije, zgodba o poti, ki pelje iz nevednosti v vednost in iz (ne)razumevanja v drugačno razumevanje. Mislim na tisto vednost, zaradi katere bi lahko drugače sodili protagoniste (v totalni vojni ali režimu so vsi protagonisti) in se morda celo izognili ponavljanju zla. Tako pot k vednosti moramo prehoditi kot posamezniki in, to je še pomembneje, kot narod, pa naj si tega želimo ali ne. Če bi na primer Evropa izoblikovala skupni spomin (skupno razumevanje) na slabe metafizike (monoteistične religije), iz katerih nastajajo še slabše politike in najslabše zločinske prakse, bi bil to velik civilizacijski korak naprej. Razumevanje skupne preteklosti je namreč kulturno, civilizacijsko vprašanje in vliva voljo do življenja.

Blokada. Brez skupnega spomina in zgodovine ni naroda in civilizacije; zgodovina (spomin), ki je glavna vsebina identitete, deluje kot sredstvo legitimacije in afirmacije nacionalne identitete. Zgodovina, konstruirana na temelju zavestne laži, pa nujno deluje kot sredstvo deformacije osebne in nacionalne identitete. Lažna zgodovina daje lažno identiteto. Laž vedno blokira duhovni razvoj na osebni in nacionalni ravni; blokira razvoj identitete v smislu razumevanje tega "od kod smo, kdo smo in kam gremo" in ustvarja lažno razumevanje sebe in svojih. Z lažjo ne mislim na belo-črne interpretacije, da je vse dobro na strani zmagovalcev in vse zlo na strani poraženih; v mislih imam odsotnost intelektualne (razumske) interpretacije totalitarizmov (nacizma, fašizma in komunizma) kot takih in njihovega delovanja v razmerah totalne vojne, državljanske vojne, kolaboracije, povojnega terorja in sovraštva do preživelih poražencev in njihovih potomcev. Če v spominu ohranjamo neresničnost, tudi intelektualno ne moremo dojeti resnice. Od tod legitimnost zahteve po skupnem razumevanju resnične preteklosti.

Zaradi belo-črne konstrukcije "tistega, česar ni bilo" nismo mogli razumeti "tistega, kar je bilo"; nismo mogli razumeti prave narave totalitarizma, vojne, državljanske vojne, kolaboracije ter povojnega totalitarizma,

ubijanja, trpljenja in sovraštva. Nismo bili sposobni razumeti posledic skrbno načrtovanih dejanj, katerih bistvo je totalni (radikalni) zločin. Zanj je značilno, da se mu ne more nihče izogniti, da vse umaže, da krivda prehaja z generacije na generacijo in naredi krive tudi nekrive. Mislim tako na potomce poražencev kot tudi na tiste, ki se čutijo krive samo zato, ker so preživeli. Ni malo takih, kot je Marcel Reich Ranicki, literarni kritik, ki v svoji biografiji opisuje, kako sta se z ženo, oba juda, pogosto čutila kriva samo zato, ker sta preživela holokavst.

Opisov, ki pričajo o strašni inventivnosti na področju zla, tudi v slovanški književnosti ne manjka. Slovenski pisatelj Boris Pahor piše, da se je v koncentracijskem nacističnem taborišču nekajkrat tuširal z vodo, ki so jo greli s sežiganjem trupel taboriščnikov, kot je izvedel pozneje. Vendar pravi, da bi se verjetno tuširal tudi, če bi to vedel že v tistem trenutku. Srbski pisec Antonije Isaković v romanu *Tren* opisuje sistem okrutnega samokaznovanja taboriščnikov – taboriščniki pretepajo taboriščnike, tudi do smrti – na Golem otoku, v taborišču, v katerem so jugomučitelji dosegli dno človeške bestialnosti. Taki in na sto tisoče podobnih primerov kažejo na naravo totalnega režima in zločina.

Generacija naših očetov – ne glede na to, na kateri strani so se bojevali – je, dokler je mogla, svoje zločine prikrivala in razkrivala nasprotnikove. Vsak je svoje zločine tolmačil kot izsiljeni odgovor nasprotni strani, kot nujnost, ki nastane iz vzročne zveze. Nihče pa ni zmožal pojasniti, da so zločini *modus operandi* takih stanj in da je bil to čas zločinskosti, ki se je nadaljevala še dolgo po koncu vojne. Celo najuglednejši intelektualci (Edvard Kocbek, Dušan Pirjevec) so potrebovali desetletja, da so to razumeli, zbrali intelektualno hrabrost in o tem spregovorili.

Narobe bi bilo dolžiti prejšnje generacije, ker nam tega niso pojasnile in ker so nam zaradi prikrievanja in laganja o dejstvih onemogočile razumeti “tisto, kar je res bilo”. Czesław Miłosz v *Zasužnjenem umu* (1953), tam, kjer pojasnjuje, zakaj je nekaj let po vojni kot diplomat ostal v službi komunistične Poljske, pravi: “Sodobniku, ki pozablja, kako je beden v primerjavi s tem, kar je lahko človek – odrekam pravico, da prihodnost in preteklost meri s svojo mero.” Kljub temu opozorilo preteklost in prihodnost moramo meriti, saj tega razen nas živih ne more storiti nihče. V nečem pa je vendarle treba prisluhniti Miłoszu; od nas pričakuje sočutje in empatijo, torej, da se vživimo v usode prejšnjih in razumemo zločinski čas, v katerem so živeli. Miłoszevo svarilo drži; če bi se danes znašli v istem položaju kot naši očetje, bi tudi mi počenjali zločine.

Zdrav razum. Zaradi prikrievane in konstruirane zgodovine smo bili duhovno blokirani na osebni in nacionalni ravni. Zdrav razum ostaja

naše edino sredstvo, s katerim lahko blokado premostimo in odpremo pot novemu, drugačnemu razumevanju in ravnanju. Zdrav razum, kot ga razumem, je glavni instrument spoznavanja (*episteme*) in se razlikuje od specializiranih razumov filozofa, zgodovinarja, znanstvenika, umetnika in politika. Samo zdrav razum (*recta ratio*) je vpet v čas in prostor sedanjosti ter seže v preteklost in prihodnost. V mislih imam klasični *sensus communis* (*sensus bonus*) kot skupno čutenje in notranji čut, ki se razlikuje od zunanjih petih čutil; mislim na anglosaški *common sense*, ki je občutek za resnico in za to, kaj je prav in kaj narobe.

Zgodovinski resnici se najlažje bližamo z zdravim razumom. Omogoča nam razumevanje stanj, v katerih je *modus operandi* zločin. Razmišljanje, ki vodi do razumevanja "tistega, kar je res bilo", je prvi korak zdravega razuma in začetek upora proti slabi usodi in storilcem zločinov. Razmišljanju sledi izgovorjena beseda, tej pa akcija proti zlu in zločincem. Da bi se izognili ponavljanju, moramo razumeti.

Vztrajanje. Vztrajati v nerazčiščenosti zgodovinskega spomina pomeni vzdrževati nevidno, vendar razkrajajočo vojno duha na osebni in nacionalni ravni. To so pri nas razumeli intelektualci in zgodovinarji, kot so Spomenka Hribar, Tine Hribar, Ivan Urbančič, Jera Vodušek, Vasko Simoniti, Jože Dežman in drugi. Pri teh in drugih, ki se med seboj sicer razlikujejo v interpretacijah in metodah, je pomembno strinjanje, da se spominu ni mogoče izogniti, da ga je treba razčistiti, saj je le tako mogoče "ozdravljenje" tako posameznikov kot naroda. Medtem pa nobena oblast v novi državi Sloveniji spominu ni pripisovala moči in pomembnosti, ki ju ima. Kot da ne bi nihče slišal Faulknerja, ki pravi: "Preteklost ni nikoli mrtva, sploh pa ni preteklost."

Potreba po resnici. Z resnico ne mislim na abstraktno resnico iz teoloških ali ideoloških disputov, v katerih gre za nespremenljivo in večno Resnico Boga ali Ideje, ki je v temelju vsake volje do moči, nadvlade in zahtev po absolutni zvestobi. Vse, kar se deklarira za Večno, nujno generira sovraštvo in nasilje. S potrebo po resnici mislim na potrebo po zgodovinski resnici, ki se spreminja skupaj z nami. Od kod ta nuja po spoznanju za vsako ceno? Odgovor: za nas živeče je "vedeti za vsako ceno" moralni in preživetveni imperativ; je edini način, da "pozdravimo" svojo duhovno pohabljenost in s tem nadoknadimo svoj razumski in duhovni zaostanek, ki je nastal zaradi prikrivanja zgodovine.

Prav zato so nam, ne-protagonistom in po vojni rojenim, tako potrebna dejstva v zgodovinskem zaporedju. Le z njimi bomo razumeli zgodovinski tok v smislu vzročne zveze, pa tudi zgodovinskega *novuma*. Z *novumom* mislim tudi na delovanja akterjev, ki niso izsiljena reakcija ali neizogibna

posledica, ampak izraba okoliščin (priložnosti) za svoje cilje; na primer komunistov, da sprožijo državljansko vojno. Sintagmo "izraba okoliščin" moramo v bistvu razumeti kot ustvarjalnost akterjev, ki so ustvarjalci zgodovine – v našem primeru še posebno različnih verskih in ideoloških fundamentalistov klerikalnega, nacističnega ali komunističnega izvora.

Zgodovinska resnica se torej spreminja; zaradi odkrivanja vedno novih dejstev in zaradi naših spremenljivih vrednot. Za presojo verodostojnosti (zgodovinskih) dejstev je zelo uporaben preprost antični kriterij: (zgodovinska) dejstva so resnična takrat, kadar to, kar trdimo (izkazujemo z dokumenti ali pričevanji), ustreza temu, kar je bilo. Nov premislek o (novih ali starih) dejstvih pelje do novih povezav, zornih kotov in stališč. Naše razumevanje preteklosti se torej spreminja – zaradi novega zaporedja dogodkov, zaradi drugačnega razumevanja vzročne zveze, in to ne samo v smislu vzroka in posledice, ampak tudi v smislu razumevanja, kaj iz česa nastane in kaj vodi v zlo; in naposled zaradi razumevanja pojma zgodovinski *novum* – to je tisto, kar nima vzročno-posledične opore v preteklosti, ampak je posledica domiselnosti, političnega talenta in inventivnosti ustvarjalcev zgodovine.

Distanca in objektivnost. Zgodovina kot v sedanosti delujoči spomin je vedno predstava o preteklosti, ki si jo pridobimo s selekcijo (fabrikacijo?) dejstev, z interpretacijo in uporabo le-teh. Vsaka zgodovina je zato konstrukcija. Vendar se nekatere namerno tako močno razlikujejo od "tega, kar je res bilo", da preprečijo razumevanje preteklosti – to pa z namenom, da bi "lastniki zgodovinske resnice" na osebni in nacionalni ravni vzdrževali sovraštvo in razkol, seveda sebi v prid. Na pisanje zgodovine odločilno vplivajo vrednote piscev uradne, javne, zasebne ali tajne zgodovine.

Distanca pomeni tako časovni kot vrednostni odmik; ta odmik pa ne zagotavlja boljšega razumevanja, temveč le drugačno. Optimisti, ki verjamejo v poučnost zgodovine, pravijo, da distanca omogoča celovitejše razumevanje. Pesimisti pa so prepričani, da nam prav odmik odstre pogled na nenehno vračanje vedno večjega zla in da je torej zgodovina kaj slaba učiteljica. Ne glede na eno in drugo pa je pomembno razumeti, da zgodovino spreminjamo s tem, da jo drugače razumemo. To razumevanje je nujno, če hočemo narediti civilizacijski, skupni korak naprej.

Ker v demokraciji ni uradne zgodovine, v tekmi za zgodovinsko resnico med seboj tekmujejo številne osebno angažirane interpretacije preteklosti. Objektivnost v demokraciji dosežemo s pluralnostjo, ne pa z neovrgljivostjo trditev. Neovrgljivost je možna samo v nedemokraciji, za demokracijo pa je *contradictio in adiecto*. Pot do take objektivnosti pa je naporna: potrebujemo

veliko angažiranih razlagalcev, bralcev in razpravljavcev; in ko smo kot posamezniki slišali veliko "pristranskih" mnenj, si moramo ustvariti svojega. Demokracija ne trpi objektivnosti tiste vrste, v kateri se skriva osebna etika avtorja, "ki naj hladno, stvarno in neprizadeto predstavi zgodovinski tok" – tako namreč pridemo do "evnuhovske objektivnosti", kot temu pravi Droysen, ki jo pišejo "zgodovinarji polnih hlač" (tako je hrvaška zgodovinarica Nada Klaić ocenila slovenske zgodovinarje v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja).

Zaradi novih dejstev, novega izbora in novega etičnega ovrednotenja bomo vsakokrat prišli do nove zgodovinske resnice. To iskanje je ustvarjalno delo. Spreminjati pomeni drugače razumeti. Spreminjaje zgodovine pomeni spreminjaje nas samih – in je nujno za reševanje današnjih problemov. Dosedanje razumevanje nam očitno ni omogočilo rešiti vprašanja zle preteklosti, ki so jo živeli naši starši, ampak je le še okrepilo sovraštvo in razkol. Spreminjaje zgodovine je torej nujen način reševanja sedanjih problemov. Sam stavim na karto razumevanja, ne pa odpuščanja ali sprijaznjenja z zgodovino.

Ustvarjalnost in *novum*. Človeška ustvarjalnost je neustavljiv proces, ki jasno kaže na nerazdružljivo povezanost med idejo, besedo in dejanjem v konkretnem času in prostoru. V tem smislu je zgodovinski *novum* rezultat človeške ustvarjalnosti, ki nima opore v preteklosti in pomeni pretrganje s tradicijo. Tak *novum* so monizmi 20. stoletja (komunizem, nacizem, fašizem), koncentracijska taborišča za uničevanje ljudi, jedrska bomba, kloniranje itn. Tak *novum* je za Srednjo in Vzhodno Evropo tudi vzpostavitev komunističnih režimov po koncu vojne; in za nas Slovence so tak *novum* tudi vojna na naših tleh (od 1515./1516. pa do 1941. ni bilo niti vojne niti velike bitke na slovenskem ozemlju), državljanska vojna, totalitarni režim in teror po vojni. Za "poraženo stran" pa je pobjoj domobrancev, kot pravi Justin Stanovnik, "še več, je metafora, ki ima presežno vrednost – presega vse izkušeno in vse pričakovano; to je bilo več, kot smo Slovenci kdaj koli izkusili in pričakovali. [...] razumeti to, pomeni biti pripravljen in biti zmožen iti skozi kakršno koli zgodovino; soočiti se z resnico in biti sposoben za prihodnost. Leto 1945 označuje velik poraz za katoličane; pobita je njihova vojska, izgnani so bili iz domovine in tisti, ki so ostali, so živeli 45 let v nesvobodi ... Zmaga dela človeka neumnega, poraz pa te postavi v tako stopnjo resničnosti, da smo, pri preučevanju preteklosti, dolžni vse upoštevati, vse detajle ... Tako prihajamo do resnice. Naš cilj ni ubiti 'očeta', ampak razumeti ..."

Glede zgodovinskega *novuma* moram pojasniti še nekaj. Sem proti takemu razumevanju vzročne zveze, da vse prejšnje vpliva na vse poznejše, torej da

vsega poznejšega ne bi bilo brez prejšnjega. To je logika božjega načrta, za katerega je vseeno, kaj dela posameznik. Mislim, da imajo tudi največji – duhovni in snovni – *novumi* svojo sled v prejšnjem. Vse poznejše ima oporo v prejšnjem, predvsem v smislu možnosti in priložnosti. V tem smislu je Hitler razumel nesposobnost Weimarske republike ter socialno in politično nezadovoljstvo kot priložnost, ki jo je izkoristil za svoj prihod na oblast leta 1933. V istem smislu so v Jugoslaviji komunisti svetovno in državljansko vojno razumeli kot možnost in priložnost, da pridejo na oblast, in to jim je tudi uspelo. Zgodovinski *novum* nastane kot sposobnost izrabiti priložnosti nekega zgodovinskega trenutka. Uspešna izraba ugodnega trenutka je posledica posameznikove ustvarjalnosti in političnega talenta, vendar le pripravljenih posameznikov. Jabolko, ki je padlo na glavo Isaacu Newtonu, je padlo na dobro pripravljeno glavo; tudi Arhimedova *heureka* je lahko radostni vzklik samo tistega, ki dobro ve, kaj išče.

Najprej teologije in nato ideologije univerzalnosti so tiste sledi v preteklosti, ki so napovedovale totalitarizme 20. stoletja. Ti *novumi* so rezultat evropske tradicije nihilizma in samouničevalni zaključek evropske moderne. In ker danes razmeroma dobro razumemo, kaj je iz česa nastalo, smo gotovo sposobni razpoznati tiste sledi v sedanjosti, ki vodijo v zlo. Take sledi moramo razpoznati in razumeti vsaj tako dobro, kot razumemo Pitagorov izrek ali Arhimedove zakone.

Če je nekaj res *novum* in pretrganje s tradicijo, preteklosti ne bi smeli kriviti – češ, tam se je začelo –, saj v njej ni niti ideje niti prakse, ki jo najdemo v “novem” delovanju. Seveda pa ni tako. Zato moramo v preteklosti razpoznati sledi, ki v sedanjosti delujejo kot novost. Razumeti moramo, kaj ima katoliška inkvizicija skupnega z nacističnimi ali komunističnimi organi terorja; razumeti moramo, da Marxova maksima “nasilje je babica zgodovine” pomeni temelj legitimnosti revolucionarnega nasilja komunistov; prepoznati je treba zvezo med idejo o absolutni oblasti Cerkve nad človekom od njegovega spočetja, za življenje in še daleč po smrti, ter nacistično ali komunistično biopolitiko. Ker zločine razumem kot uresničitev zlih idej, sem prepričan, da obstaja zveza med idejo o zmagi komunizma ter revolucionarnim terorjem, ki je za zmago potreben – tako kot obstaja zveza med mišljenjem nacistov, da je dovoljeno postopoma umoriti na milijone ljudi, in koncentracijskim taboriščem. Enaka je zveza med idejo, da je legitimno naenkrat ubiti sto tisoč ljudi, in sposobnostjo izdelave jedrske bombe. Enako trdna je tudi zveza med teologijo Enega Boga, ideologijo Ene Resnice in nasiljem, ki je potrebno, da se Enost doseže. Enost kot najbolj nenaravno stanje je mogoče doseči samo z veliko nasilja. Edino varovalo pa je razum.

Če med človeškimi proizvodi, tudi kadar jih štejemo za *novum*, ne bomo videli zveze in če ne bomo razumeli, da so tehnologije in industrije samo metode za realizacijo idej, se odpovedujemo razumevanju dialektike, ki kaže, kam gremo. Ker ideje nikoli niso vrednostno nevtralne, tudi uresničitve idej (proizvodi) ne morejo biti. Vendar smo, tako kot Ojdip, neizbežno odgovorni za vse to, četudi ne vemo in ne razumemo.

Natura vs. cultura. Sem privrženec evolucionizma; vijugastega, a enosmernega zgodovinskega toka. Darwin je verjel, da narava ne dela skokov (*natura non facit saltus*); vsi revolucionarji pa verjamejo, da so v kulturi možni skoki naprej, da torej *cultura facit saltus*. Ti skoki se nam kažejo kot zgodovinski *novumi*, ki pa vendarle imajo svoje sledi v predhodnem, vsaj v obliki ideje ali priložnosti. Res pa je, da velike kulturne preobrate, ki so videti kot “neprecedentni in pretrganje s tradicijo”, načrtno razlagamo in ohranjamo v kulturnem spominu kot skoke.

Vprašanje kulturnega skoka (pretrganja s tradicijo), ki ga povzročijo “izjemni, hrabri in sposobni”, ni povezano samo z zgodovinsko resnico o dejstvih, ampak tudi z vprašanjem priznanja. Potreba po priznanju je pri zmagovalcih nad nacizmom in osvoboditelji po letu 1945 enako močna kot pri ustanoviteljih novih držav ali osamosvojiteljnih leta 1991. Mislim pa, da sta tako družba kot človek podvržena evoluciji in ne revoluciji; od ene do druge stopnje pridemo s številnimi postopnimi koraki, ki jih vidim kot zbiranje energije in ustvarjanje možnosti za dejanja, ki jih razumemo kot radikalni kulturni skok – revolucijo ali vojno.

Nevročnost ne pomeni tudi neevolutivnosti; nevročnost pomeni samo to, da je človek sposoben ustvariti – duhovne in materialne – proizvode, ki so videti kot “kulturni skok in pretrganje s tradicijo”. Ti proizvodi so rezultat ustvarjalnosti ljudi, ki stoje na ramah prejšnjih. Stati na ramah prejšnjih pa pomeni, da smo njihove ideje in prakse premislili in zato ustvarili nekaj novega, česar prej ni bilo ali vsaj nismo zaznali, da je bilo. Zato pravim, da jabolko lahko pade samo na pripravljeno glavo Isaaca Newtona in da je *heureka* sposoben vzklikniti samo Arhimed. Ker verjamem v akumulacijo duhovnih spoznanj in materialnih znanj, mislim, da je človek danes sposoben ustvariti samo tisto, za kar se je stoletja mojstril. To velja tudi za zlo in zločine, ki so prav zaradi ustvarjalnosti vedno hujši in zato kulturni koraki naprej. Učinkovitejša sredstva uničenja pa kažejo na vedno bolj uničevalne ideje.

Pravičnost. Iskanju “tistega, kar je res bilo” se ni mogoče izogniti, saj je resnica pogoj za pravičnost in za določitev pravične kazni – to ugotavlja že Platon v *Gorgiasu*. Človekovega vztrajnega iskanja resnice pa ne smemo pripisati na primer njegovemu vzvišenemu mestu med ustvarjenimi bitji, v

tem ni nič nadnaravnega, izjemnega ali metafizičnega; resnica je za človeka samo pomagalo za reševanje duhovnih in snovnih problemov. Tako pa potreba po resnici ne izključuje potrebe po laži. Vztrajanje v laži (konstruirani zgodovini) je mogoče samo v določenih razmerah, praviloma v nasilnih režimih. V demokraciji, ki nima uradne zgodovine, imamo številne interpretacije zgodovine, ki med seboj nenehno tekmujejo za legitimnost. Demokracija je naporna zato, ker je svoboda naporna. Vendar pa je posebna človečnost (humanost) demokracije v tem, da so vrednote vladajočih in tistih, ki se jim vlada, v veliki meri iste; v nedemokraciji pa se vrednote prvih in drugih razlikujejo, saj se oblast vedno ohranja z nasiljem. Dejstvo, da nas v demokraciji ne zanima, kdo vlada, ampak to, kako vlada, pomeni, da za demokracijo ni dovolj, da je formalna, biti mora tudi realna.

Človek ne more brez resnice, ker je ta, skupaj s pravičnostjo, v temelju zapletene zgradbe svobode, brez katere ni dobrega življenja in miru. Človek hoče resnico, ker drugače ne zna reševati problemov “duha in snovi” v vsakodnevnem življenju, edinem, ki ga imamo. Posvetna resnica mora zanimati celo verne, saj je zanje to življenje predvsem priprava za onstransko. In čeprav z odkrivanjem resnice spoznamo, da so očetje zmagovalci pravzaprav zločinci, se ne moremo odreči iskanju “tistega, kar je res bilo”. Brez tega vedenja namreč ni mogoče biti pravičen glede kaznovanja krivcev, rehabilitacije žrtev, povračila odvzetega premoženja, izdaje mrliških listov, zapuščinskih postopkov in drugih pravnih zadev; pa tudi obnovitve uničenih pokopališč poražencev in odkrivanja prikritih morišč zmagovalcev. V Sloveniji se ta morišča približujejo številu šeststo in odkrivanje še ni končano. Brez resnice ni mogoče spraviti stvari v človeški red.

Nujnost je intencionalnost. Veliko zlo (radikalno, absolutno, dokončno) je vedno načrtno, saj izhaja iz ideje oblasti nad drugim; izhaja iz teološko ali ideološko podprte ideje o super(iornosti) tistega duha, ki pozna edino Resnico in Pravo pot, ki smo jo dolžni za vsako ceno uveljaviti. Za zločinski sistem nista bistveni izrazita brutalnost in številnost ubitih, mučenih ali zlomljenih, ampak odločnost, da vedno uporabi zločin za vzpostavitev ali vzdrževanje sistema. Sem sodi tudi ustrahovanje, ki daleč presega minimum, potreben za vzpostavljanje in ohranjanje reda. Govorim o čezmernem terorju, ki je formativen za totalitarizem stalinistov in nacistov, in o njihovi ambiciji ustvariti “novega človeka” ter etnično, versko in idejno čiste ljudi in ozemlja, zaradi katere je treba ubiti “odvečne” ljudi. Pri ideji delnega ali totalnega obvladovanja za vsako ceno ne smemo spregledati intencionalnosti nasilja. Tehnologije

in industrije so pri tem samo najbolj premišljene in učinkovite metode uresničevanja idej.

Ali danes vemo dovolj, da lahko razumemo nujnost in intencionalnost “tega, kar je res bilo in kar se danes res dogaja” glede množičnih smrti v Darfurju, Čečeniji, Srebrenici, Kongu in drugje? Kjer človek izgublja dostojanstvo v svojih lastnih očeh, tam upada tudi vrednost človeškega življenja na splošno, v takem položaju pa ni več moralno težko sprejeti odločitve za množični pobjoj. Zahod to razume, in če ne bo nič ukrenil – to bi bil nihilizem –, se bo smrtonosna dialektika znova obrnila proti njemu.

Sprava. Namen mišljenja je razumeti, kaj se je res zgodilo, in prav to razumevanje je, za Hegla, človeški način sprave z resničnostjo; sprave s tem, “kar se nam je vsem skupaj zgodilo” in kar ima, zaradi nepopravljivosti, večne posledice. Sprava je, vsaj zame, samo ustrezen sinonim za razumevanje preteklosti; če bi preteklost razumeli enako ali vsaj podobno, bi nam bilo lažje danes in v prihodnje. Nekateri iskreno pravijo, da je naš proces sprave neuspešen zato, ker ne znamo združiti resnice z odpuščanjem. To velja za tiste verne in neverne, ki znajo odpuščati. Vendar nas je veliko takih, ki tega ne znamo, ker za to ne najdemo ne moralnega temelja niti pragmatične potrebe. Po desetletju in pol demokracije in svoje lastne države so Slovenci glede preteklosti bolj, ne manj razdeljeni. Hitrejše in globlje je odkrivanje novih dejstev o “tem, kar je res bilo”, večji je razkol med nami. Potrebo po rešitvi sicer čutimo, vendar še vedno nismo sposobni zadostne refleksije. Ker človeška kultura ne pozna skokov, ampak počasne in vijugave prehode z veliko slepimi rokavi, bomo morali o preteklosti še veliko razpravljati.

Spraviti se z dejanskostjo ne pomeni sprijazniti se s svetom zla, zločini in sistemsko lažjo, ampak razumeti okoliščine, v katerih je zločin nujnost. Razumevanje je zame prvi korak k uporabi proti tistim, ki so zločin storili, in tistim, ki ga lahko ponovijo. Zato moramo biti netolerantni do vseh oblik netolerance. Z zločinsko preteklostjo moramo živeti, vendar ne kot sprijaznjeni razlagalci, ampak kot ostrimi nasprotniki, ki utemeljeno slutijo, da se nam lahko v drugačnih okoliščinah že izkušeno ponovi v hujši obliki. Pomembno je, da razumemo okoliščine in obsojamo tiste posameznike, ki so zanje krivi. Tako kot je resnica zvezana s pravičnostjo, je tudi pravičnost zvezana s kaznijo. Platon v *Gorgiasu* pravi takole: “Drugo največje zlo izmed vseh je delati krivico. Delati krivico in zato ne biti kaznovan pa je največja in prva izmed vseh zlih stvari.”

Svoboda, krivica, pravičnost in kazen me zanimajo v kontekstu politike, ki jo razumem kot večino dobrega življenja različnih. Resnica in z njo pravičnost sta očitno potrebni za spravo in življenje v svobodi. Mislim na

svobodo kot notranje stanje duha v smislu osvobojenosti od nevednosti, neresnice, neiskrenosti in strahu pred nasiljem “formalnih demokratov”. Svobodno mišljenje kot izrazito notranji proces je od nekdanj instrument notranje svobode in neuničljiva oblika odpora proti tiranom. Mislim pa tudi na svobodo kot zunanje stanje človeka kot socialnega in političnega bitja, ki si prizadeva za demokracijo, republiko in liberalizem.

Ali Evropa potrebuje skupni spomin? Kot rečeno, je spomin zelo pomemben instrument razumevanja. Evropa zato potrebuje skupni spomin, predvsem na nastanek in delovanje vseh velikih projektov, ki na zlu temeljijo in ga spodbujajo. V mislih imam vse vrste religiozne in ideološke netolerance, ki so iznajdba zahodne kulture, vse fundamentalizme, najprej monoteistične (judovski, krščanski, islamski) in nato monistične (nacizem, komunizem, fašizem), ki so samo brezbožni otroci prvih.

Evropa tesnobo ob neuspešnem oblikovanju skupnega spomina in strah pred ponavljanjem zla blaži s sintagmo “nikdar več”. “Nikdar več” je postal zarotitveni obrazec. A bolj kot ga ponavljamo, manj ga ponotranjamo, zato nas zmerom manj zavezuje, da bi zlo preprečili. Zato pa divjajo vojne in množično ubijanje ob razpadanju Jugoslavije, danes v Darfurju, Čečeniji, Bližnjem vzhodu in drugod po svetu. Z mrmranjem zarotitvenih obrazcev samo še poglobljamo vdanost v usodo, ki ni v naših rokah.

Dialektika uči, da se zlo stopnjuje zato, ker je človek učljiv in ustvarjaljen. Uči pa tudi, da totalitarizem ni nikoli stvar preteklosti, temveč “je vedno možnost, če je le priložnost ...” Dobro vemo, katere okoliščine so idealne za ponavljanje. Avtoritarna in totalitarna miselnost preživita vsako spremembo mednarodne ureditve in političnega sistema – iz nedemokratskega v demokratičnega, iz monizma v pluralizem. Ta nasilna miselnost “ždi in čaka” kot možnost in priložnost, skladno s spoznanjem, da tega, kar človek enkrat iznajde, nikoli popolnoma ne zavrže, saj je iznašel zato, ker je potreboval. Tisti s tiransko *formo mentis* v demokraciji živijo v nekakšni ilegali in čakajo na priložnost; taki demokratično formo vedno uporabijo proti svobodi drugih. Demokracija je naporna zato, ker mora biti pozorna na tirane, ki čakajo in si ustvarjajo priložnost.

Evropski spomin tudi po letu 1989 (padec berlinskega zidu) še vedno ni enoten, tako kot ni enotne evropske kulture ali naroda. Kot diplomat sem se “na terenu” večkrat prepričal, da so Evropejci 27. januar 1945 (osvoboditev Auschwitz) in 8. maj 1945 (kapitulacija nacizma in začetek stalinizacije Vzhodne Evrope) različno razumeli. Za Vzhodnoevropejce je bil sporazum na Jalti (12. februarja 1945) velika izdaja Zahodne Evrope in ZDA, za Sovjetsko zvezo pa velika geopolitična zmaga. “Osvoboditvene” pohode sovjetske armade v letih 1944 in 1945 so “osvoboditelji”

razumeli kot okupacijo in začetek konstrukcije lažne zgodovine. Z geopolitičnimi spremembami po letu 1989 – konec bipolarizma, razpad nekaterih starih in nastanek novih držav, začetek demokratizacije vzhoda – se je spremenila tudi geopolitika spomina (zgodovine). Odstranjevanje spomenikov sovjetskemu vojaku osvoboditelju v državah nekdanjih vazalov (na primer baltskih) še danes sproža sovraštvo. Odstranjevanje teh spomenikov je samo del rekonstrukcije antiruskih nacionalnih čustev in dekonstrukcije dejstev, saj je so ruske armade res okupirale države.

V Sloveniji pomeni rekonstrukcijo zgodovine odkrivanje preteklosti poražencev. Morda je odkrivanje prikritih morišč po vsej Sloveniji najpretrlesljivejši del te rekonstrukcije; gre za skupna grobišča, v katera so zmagovalci že po koncu vojne sproti zakopavali umorjene poražence. To je največji zločin v zgodovini malega naroda, ki ne bo nikoli pozabljen niti odpuščen – to pa zato, ker je tako pozabljenje kot odpuščanje proti bistvu preživetvene strategije človeka kot vrste.

Evropska unija se je izkazala za odličen poskus graditve skupne prihodnosti na podlagi skupnih vrednot. Mislím, da bi bil ta projekt še trdnejši, če bi zaradi teh istih vrednot enako ali vsaj podobno razumeli svojo preteklost. Evropskega spomina ne razumem kot sintezo nacionalnih spominov, temveč kot priložnost, da enako razumemo izkušnje zla na nacionalni ravni – kot Slovenci, Italijani, Švedí, Rusi, Španci, Poljaki. Kajti preteklost nas je samo na videz in za kratek čas naredila zmagovalce in poražence, v resnici pa nas je povezala v zlu, saj so Evropejci z iskrenim prepričanjem drug drugemu povzročali neizmerno trpljenje, smrt in žalost ter ustvarili neizmerne zaloge sovražnega spomina. S skupnim evropskim spominom tudi ne mislim na sintezo, ki jo lahko naredi posameznik za vse, kot so doslej delali Raymon Aron, Mark Mazower in Eric Hobsbawm ali pred njimi Toyenbee, Braudel, Spengler ali Gibbon – in kot tudi danes počnejo ekipe še vedno nacionalnih zgodovinarjev. Po drugi strani pa sem tudi proti skupnemu spominu, v katerem zaradi objektivnosti ne bi bilo prostora za individualnost. Danes je evropski spomin avtorski spomin oseb z imenom in poklicem ter politično ali duhovno opredelitvijo. Evropski spomin je sestavljen iz številnih, torej pristranskih interpretacij preteklosti; Angleža, Nemca, Poljaka in Slovenca; vernika, ateista, agnostika, kristjana, juda in muslimana, levičarja, konservativca in ekologa; zgodovinarja, politologa, sociologa in teologa. Pluralizem je nujen za oblikovanje zgodovinske resnice. Skupne vrednote množice pristranskih avtorjev so upanje, da bomo dosegli skupno razumevanje velikih fenomenov zla.

Torej ne gre za to, da se ne bi bili sposobni vživeti v druge (na primer Slovenec v Italijane, Francoz v Poljake in Srb v Angleže in Nemce),

ampak za to, da mora vsak sam, posameznik in narod, drugega razumeti; razumevanje pa je nekaj, česar nihče ne more opraviti namesto tebe. Razumevanje civilizaciji pomaga dozoreti in je v bistvu zrelostni izpit evropskega duha. Zato je sprava s svojo preteklostjo, s “tem, kar je res bilo”, individualno in nacionalno dejanje, ki zahteva zrelost, čas in doumetje, da je to edini korak naprej, ki pa ga mora vsak storiti zase. Hkrati je to dokaz, da *cultura et natura* ne delata skokov.

Antika in vrednostno središče. Evropsko zgodovino bi bilo mogoče napisati po homersko. Homer je določil standarde nepristranskosti s tem, da je z enakim žarom opeval dejanja Trojancev in Ahajcev, enako Hektorjevo hrabrost in Ahilovo veličino. Pisati bi morali kot Herodot, ki je rešil pred pozabo velika, občudovanja vredna dela tako Helenov kot barbarov. Tako bi se izognili navijaškemu interesu za svoje in proti drugim, ki je značilnost nacionalnih historiografij, v katerih še vedno živi romantika, mati nacionalizmov in sovraštva. Herodotski način prinaša tudi drugačen pogled na zmago in poraz, posebno na zmago kot kriterij za objektivno presojo zgodovine. V evropski zgodovini 20. stoletja me najbolj zanimajo “zla dela kultiviranih in sofisticiranih barbarov”, ki še danes vzbujajo strah, saj kažejo, da vse, kar človek zmore, tudi sme. Zmaga zaveznikov nad nacizmom in fašizmom je velika zmaga, vendar ne odtehta velikega poraza ob rojstvu nacizma, fašizma in stalinizma, ki so vzniknili sredi zahodne civilizacije, in to potem, ko je prehodila pot renesanse, humanizma in razsvetljenstva. Poklicna dolžnost zgodovinarjev, sociologov in psihologov je sicer, da razlikujejo med nacizmom, fašizmom in komunizmom, pomembnejše pa je razumeti njihovo skupno nihilistično, uničevalno naravo.

Pisati je treba kot Tukidid, urbani intelektualec grškega polisa, ki so ga oblikovali kultura dialoga, izmenjava argumentov *pro et contra* ter prepričanje, da je treba na svet gledati iz različnih zornih kotov. Moje mnenje je, da se ti različni koti opazovanja (različna stališča) v neki točki medsebojne konfrontacije sekajo in ustvarijo vrednostno središče (vsem skupne, vendar številne vrednote in prepričanja), s katerim razlagamo preteklost, organiziramo vsakdan in načrtujemo prihodnost. Skupne vrednote omogočajo pluralizem (različnost) brez medsebojnega sovraštva. Skupne vrednote utrjujejo prepričanje, da tudi ljudje z ambicijami, ki sicer pogosto vodijo v zlo, veslajo v isto smer. Pravzaprav so pri odločitvi, ali bomo v skupnem čolnu človeštva veslali v isto smer, osebne ambicije morda pomembnejše od vrednot. Vendar demokracija z vsemi vrstami nagrad, priznanj in odlikovanj še kar dobro kroti herostratske ambiciozneže.

Vrednostno središče Zahoda je njegova svoboda, katere bistvo je, da drugim priznamo enake pravice, kot jih hočemo zase. Pri tem pa bomo

svoje pravice lahko ohranili samo, če jih bomo razumeli kot dolžnosti – dolžnosti, da volimo, se zbiramo, razpravljamo, nasprotujemo, ustvarjamo, zahtevamo, si pomagamo itn. Zato mora zrenje (kontemplacija) iz različnih zornih kotov, ki so ga iznašli Grki, ostati civilizacijska identiteta Evrope. Intelektualni pluralizem je naporna metoda za razumevanje prave narave vsega, kar sestavlja človeški svet; še posebno razumevanje tega, kar je proizvod človeške ustvarjalnosti in je namenjeno uničevanju. Kar človek ustvari, mora namreč tudi razumeti; in samo če razume, lahko z ustvarjenim upravlja. Vztrajati moramo pri tem, da je vse človeško mogoče pojasniti s kulturo, s človeškimi iznajdbami, kot so religija, filozofija, umetnost, mitologija in znanost. Vse to nas doslej ni obvarovalo pred barbarstvom – to pa zato, ker smo sami vse bolj sofisticirani barbari, inkvizitorji, stalinisti in nacisti. To ne sme biti sprejemljivo. Človek razen svoje kulture – ki se kaže samo v tem, kako ravnamo drug z drugim – nima ničesar drugega. Kulturo pa je mogoče spreminjati samo brez skokov in bližnjic.